

Együgyűek, meddig szeretitek az együgyűséget, meddig gyönyörködnek a csúfolódók a csúfolásban, meddig gyűlölik az ostobák az ismeretet?
(Példabeszédek könyve 1,22)

62 Bálint Péter

AZ EGYÜGYŰSÉG FENOMENOLÓGIÁJA

Jakab István cigány

mesemondó Erős János-típusú

meséiben

Az a mesemondói tényközlés, hogy a rettenetes erővel rendelkező vagy éppen a „félelem nem-ismeretével” másokat feldühítő hős (mivel mások pedig épp a félelmet-nem-ismerő embert nem ismerik, s vakmerő bátorsága ijedelmet, megdöbbenést kelt bennük), szóval e csodásan szüle-

tett gyermek: „együgyű”, számos mesevariánsban akár megtévesztő is lehet a hallgató/olvasó számára. A fogalmiság szintjén ugyanis, akár a pszichológiai, akár filozófiai aspektusából vesszük górcső alá a kifejezést, előszörre mindig valamiféle hiányként, Ritter és Marquard kifejezéseivel élve: nem normálisként, az „élet rendje ellen valóként”, az ész rejtekezéseként jelenik meg előttünk. Elegendő csak az értelmező szótárakban az együgyűség szinonimái után nyomozni, hogy efféle jelentésekre bukkanjunk: képtelenség, számárság, ostobaság, baromság, butaság, gyengeelméjűség. Mindemellert másféle jelentésréteg is ülepedett az együgyű kifejezésre; Descartes *A lélek szenvedélyei LXXVII. cikkelyében* írja: „a gyengeelméjűek és az ostobák nem hajlamosak egyáltalán természetüknél fogva a Csodálkozásra”,¹ jelezvén, hogy az ismeretlenre és a rendkívüliire rácsodálkozás, mint az ismerethiány pótlása, nagyon is természetes szenvedélye az embernek, ellenben az ellenkezője is igaz Descartes olvasatában, aki bizonyos tapasztalat birtokában is mindig mindenre csodálkozva tekint: maga is együgyű. Az idők folyamán az együgyűséget összekapcsolták még a szerencsétlenséggel, a szánalmassággal, valamilyen múltbéli és ismeretlen bűnt láthatóvá tévő balítélettel, vagy újabban az antropológia a fogyatékkal,² ami valamiképpen sorscsapásként vagy isteni büntetésként fejeződik ki, ráadásul olyasfajta rejtett, vagy láthatatlan bűn miatt, melyről elszenvedője aligha tudhat, vagy el sem követett. Az együgyűségben megmutatkozó (ismeret)hiány és (ismeretlen) bűnesemény, fogyatékos és balítélet, éppúgy viszonyul egymáshoz (az összetartozás és elkülönülés kettős folyamatában), mint a tapasztalat-elbeszélés nyelvi szintjén a *mondott* és a *mondás* (le dit et le dire) : mint tudjuk Lévinastól és Waldenfelstől ez utóbbinak mindig többletjelentése van, s ezt a Tengelyi László

által „értelemképződésnek” nevezett folyamatot igyekszem megvizsgálni a mesében előforduló együgyűség fenomenológiáját körüljárva.

1.

Hogy a mesehős (Erős János) színre lépésekor „együgyű”, pontosabban együgyűnek *látszik*, vagy szándékosan annak *mutatja magát*,³ valójában nem azt jelenti, hogy szellemileg visszamaradott, ügyefogyott, egyszóval pszichiátriai értelemben kretén volna.⁴ Egyszerűen szólva, az én-előttiség állapotában leledzik, amit úgy is jellemezhetnénk, hogy a megismerés és tapasztalatszerzés kezdeti/korai fázisában él, amire Descartes az alábbi gyógyírt javasolja: „...ám egyáltalán nincs más orvossága a túlzott csodálkozás megakadályozásának, mint minél több dolog megismerése, s azon dolgok vizsgálatának gyakorlása, melyek a legritkábbaknak és a legkülönösebbeknek tűnnek.”⁵ Másként úgy is jellemezhetnénk létét, minthogy a hős „behúzódba” él, amit Lévinas ekként ír le: „Behúzódbás, az ön felé haladás, az önhöz mint menedékhelyre történő visszavonulás, mely a vendégszeretetnek, a várakozásnak, az ember általi fogadásnak felel meg, amikor a meg nem szóláló nyelv lényegi lehetőség marad.”⁶ Mivel hősünk „behúzódbásában”, a bent-lét elkülönültségében képtelen nyelvi szinten artikulálni mondanivalóját, ami vélhetően fontos lenne/lehetne számunkra, s mivel törekvése a beszédhelyzetbe befogadásra és a társas-viszony létrehozására irányul, a szó nélküli tettel (gesztus, mimika, hang) igyekszik tudomásunkra hozni észleleteit, amelyek értelemösszefüggés híján és kifejezésbeli félreérthetőségük okán nem feltétlenül mondják el ugyanazt, mint ami a hős szándékában állt elmondani. A tapasztalat-kifejezés kudarcá ekként hol a behúzódbást és elkülönülést látványossá tevő hallgatáshoz (duzzogáshoz, dacolás-hoz, haraghoz), hol a tapasztalat-kifejezés szándékát, mint egy adott tény/esemény tudomásunkra hozatalát megerősítő síráshoz vezet: e kettősség egyszerre tartja fent az én-előttiség artikulálatlan megnyilvánulását, „a meg nem szóláló nyelv lényegi lehetőségét”, és az inkluzív-ész mozgósítását, mintegy jelezve, hogy számít a feleletigényével szemben támasztott válaszdadásunkra.

Az együgyű mesehős „fogyatkozása” tehát nem más, mint az ismeret és az öntudat hiánya, még pontosabban az elfogadott nyelvi rendszerben beszélni/gondolkodni tudás hiánya, amit kezdetben a kollektív tapasztalat (Bachelard szavával a „szociális tiltásokon”⁷ nyugvó tapasztalat) elsajátításával pótol, majd az idő során egyre bővülő személyes tapasztalattal igyekszik összhangba hozni. Az adottnak és a megszerzettnek ez a finom összehangolása, a tiltásnak és a tudásnak az összeillesztésére törekvés, a létlehetőség feltételek

63

Új Forrás 2012/10 – Bálint Péter: Az együgyűség fenomenológiája
Jakab István cigány mesemondó Erős János-típusú meséiben

közötti választásra: a tulajdonképpeni sorsválasztásra is készíti, ahogy az ember előtt folyamatosan álló választás- és döntéskényszert Sartre elengedhetetlen feltételnek tekinti. Gehlen a tudat szerepét vizsgálva azt írja: „...

64 csak a *viselkedéssel* összefüggésben lehet megérteni, úgyhogy a tudatot éppenséggel a *cselekvés egy szakaszaként* kell meghatározunkunk.”⁸ Gehlen a fenomenológiai eljárásrend logikáját szem előtt tartva, a vizsgált dolgot, jelesül a tudatot, az egyes megnyilvánulások (beszéd, tett, gesztusok, mimika, viszonyulások) lajstromba szedése és pontos leírása révén igyekszik megragadni. Ráadásul a szemlélt cselekvés jelen idejéből (folyamatosságából) kiragad egy szakaszt, hogy az előtte lévőőtől (múltbelitől) és utána következőtől (jövőbelitől) elkülöníthetesse, ezáltal az egyes tudati megnyilvánulásokat önmagukban és időbeni változásaival történő összevetésében tárja elénk.

A mesehős (Erős János/Kilenc), aki – mint a későbbiekben látni fogjuk – hosszú éveken át naphosszat a családi tűzhely/kemence mellett pihen, látzólag a „semmittevésben” leli örömét. Elképzelhető-e, hogy valaki semmit sem tesz (a tevékenységnek nem a valamit létrehozás, megmunkálás, fizikai erőfeszítés értelmében használom a kifejezést), miközben éveken keresztül jószerevével nem tesz mást, minthogy a környezetében tevékenykedők cselekvésének megnyilvánulását és „láthatatlan” értelmét fürkészi? Hősünk valójában a közvetlen környezete (és tárgyi világban léte) újdonságának megismerésén *fáradozik*: abban az értelemben is, hogy számára az állandóan változóknak, új és új arcát mutatóknak a kitartó szemlélése mind fizikailag, mind szellemileg valóban fárasztó tevékenység, kiváltképpen is hogy folyamatos eseményeket kell észlelnie, megértetté tennie és emlékezetében rögzítenie.⁹ Szemléletét kifelé, a külső tárgyak/létezők felé irányítja, s mivel egyszerre kell az észleleteket és a körötte zajló tevékenységeket nyelvi szinten is megértenie, ezért az „észlelési és cselekvési műveleteket valamilyen *képességé*” igyekszik egyesíteni, mint például a tapasztalatszerzés, a gehleni „szimbólummezőkben” tájékozódás, a nyelvi megnyilvánulás képessége. A mesehős attribútumát (csodásan született és rettenetes erővel bír) és élethelyzetét (a családi tűzhely/kemence mellett „lustálkodik”) tekintve, a megismerés és képességszerzés e korai szakaszában nem is lehet más, mint együgyű, ami egyben a szellemi „érintetlenség” (a – benjamini szóhasználatlal élve –: „büntelenségre-vonatkozás”¹⁰) és erkölcsi tisztaság: még-még nem-rontottság metaforája. Együgyűsége nem a lustaság, a restség, a naplopás bűnének egyfajta álcája; azért szükséges hangsúlyoznunk ezt, mert a lustaság, a restség és a naplopás már önmagában is feltételez egyfajta tudatosságot, egy jól körülírható szándékos ellenkezést, gonoszkodást, csúfolódást valakivel vagy valamilyen szituációval szemben. Mondhatnánk azt is: egyszerre válasz és viszontválasz az anyai elvárásokra és a közösség heves

reakcióira. Tudjuk jól más mesékből, hogy a restség olyan lelki gonoszsággal, romlottsággal jár párban, mely méltán váltja ki (például a „rest lány” esetében¹¹) a haragot, a felindulásból kimondott átkot (ami olykor valójában csak *szidalom*), mint a bűneseményt követő ítéletalkotás és bűn-levezeklés elbeszélését. Csakhogy hősünk esetében erről az elvetemültségről szó sincs. Ellenben kétségtelenül feltűnő diszkrepancia figyelhető meg a „csodás” fizikai ereje és a tudati fogyatkozása (mint ismeret-hiány és tudati lefokozottság állapota) között:¹² „Betőti a gyerek a harmadik esztendőt. Mikor a három esztendőt betötette, egy szép nap az udvaran játszadatt Janó a pórban. Há úgy, mind egy hároméves gyerek; hiába vót nekije növése, me ő mégis csak gyerekésszel gondúkazatt.” Ez a meglehetősen szembe-tűnő ellentmondás egyfelől az örökölt/kapott fizikai adottságai és a lehetséges létfeltételek, erkölcsi erények/vétkek közötti választás kényszeréből; másfelől az együgyűséget mutató énje várakozásából és a felé irányuló felelet-igényekre adandó viszontválaszok elkerülhetlenségéből fakad.¹³ E kettős szorítás értelmezése kapcsán érdemes figyelembe venni, amit Tengelyi mond: „Semmiképp sem tekinthető azonban a válaszadás elkerülhetlensége függetlennek a mindenkori tényleges körülményektől.”¹⁴ Erre az ellentmondásos állapotra (pon-tosabban az ember-lét e korai fázisára) illik igazán Gehlen mondása: „*kinevelés alatt álló lényként*”¹⁵ áll előttünk a gyermekhős, akit „sajátos fizikai helyzete, amit a ’specializálatlanság’ és a ’világra nyitott léte-zésmód’ fogalmaival kell körülírnunk”,¹⁶ s akire az a feladat vár rá, hogy „*saját tevékenységével* teremtsen meg életének esélyeit”: nevezetesen szabadító-hőssé váljék.¹⁷ Mindkét tulajdonság: a szellemi érintetlenség és az erkölcsi tisztaság egyaránt megkívánja, sőt egyenesen elvárja az őt „*tápláló*” anyától (a bent-létben számára feltárulkozó anyától¹⁸), hogy befogadja őt abba a testi, lelki és szellemi körbe, melyben „megerősödhet”, s képessé válik az első és későbbi sorsát meghatározó mesei feladat elvégzésére: egy hatalmas fa kitépésére és koronájánál fogva a földbe verésére. A Jakab-féle Erős Jánosnál a kezdeti tapintás-észlelést, mely rengeteg ingerimpulzus gyakorlati megszerzésével és tudati feldolgozásával jár,¹⁹ lassan átveszi és – a gehleni értelemben – „tehermentesíti” a *látás-észlelés*. A hős hosszúra nyúló „lustálkodása” során a kezét sem mozdítja (mintha „rettenetes erejét” akarná önmaga és mások előtt rejtgetni, mintha maga is meg- és visszarettenne a benne feszülő erőttől, nehogy kárt tegyen valakiben vagy valamiben²⁰), a keze munkájának verejtékével megszerzendő táplálék megszerzése/biztosítása helyett a passzivitást választja, s ebben az állapotában a látás-észlelés tökéletesítésére helyezi a fő hangsúlyt.²¹ Nincs is ebben semmi ellentmondás, hiszen a „látva tanul az ember” elvét vallja a magáénak, erre bizonyosság, hogy amikor a falubeli

építkezésen dolgozó ácsok (akik bizonyos szokások, szokásos munkafolyamatok alapján végzik tevékenységüket) nem bírnak a gerendával, a hősmegismételvén agyában a munkafolyamatot és megkapván a helyes tanácsokat/útmutatásokat, hova tegye azt, egyszeriben sikeresen mozgósítja eladdig rejtetett erejét és frissen szerzett tapasztalatait a cél érdekében.

66

Mikor a falu közepéig érkezett, hát éppen az ácsok, a mesterek egy új faházat építettek, és akkor tették fel, akarták föltenni a házra a koszorút, a koszorúgerendákat. De vót ott összegyűlve tíz vagy húsz ember is, ott mind emelgették és rúdakkal nyomták föl a gerendát, a koszorúgerendákat, a másik feliből kötelekkel húzták, de hát nem akart a gerenda fölmenni. Odament a fiú, nézte, hogy mit csinálnak, asz mondja egy ember közüllek:

-Na, öcskösöm, ne csudálkozzál, hanem gyere ide, mer elég erős vagy, és adjál te is egy kis segítséget nekünk!

Oda is ment a legény, megragadta félkézt a gerendát és azt kérdezte tüllek, hogy hova kell tenni ezt a pálcát. Megragadta félkézt, és ahova mondták a mesterek, szépen oda tette.

2.

Vessünk még egy pillantást a hős erkölcsi tisztaságára. Walter Benjamin helyezi egészen új megvilágításba a *Sors és jellem* írásában a bűn és a sors viszonyát, feltárva, hogy a „büntelenségre-vonatkozást tehát a sors nem ismer”,²² a sors azt mutatja meg, hogy az élet már azelőtt elítéltetett, mint-hogy vétkes lett volna. Benjamin itt maga is feltételez egy kezdet előtti múltat, miként Lévinas maga is felveti egy olyan múlt létezését, amely „sohasem volt jelen”,²³ s amelyik mégis hat, kihat a végességgel önmagát mérő ember jelenlétére és létlehetőség-feltételeire, melyek közül vagy úgy választ, hogy folytatja az el-múltat (Jakab *Feketebeli király*-ának lánya a *kirkéi aspektusú* életmódot), vagy pedig felismervén a múltbéli vétek miatt kapott fátumot, ellenében, el-távolítása érdekében munkálkodik tudatosan. Marquard ezért is jegyzi meg joggal, hogy az ítélet (mely olykor öltheti a „bűn nélküli bűnhődés” formáját is) mindig a *kezdet* problematikájába ütközünk: Senki emberfia nem abszolút kezdet: mindenki azzal él együtt, amit előtalál, és ami fölött nincsen hatalma.²⁴ Mind a mesekezdetben élénk álló mesehős, mind a szöveget újraolvasó hermeneuta kutathatja a kezdet előtti, az el-múltba vesző és ott feltáratlanul lévő bűnt, vétket vagy morális kilengést, de a hőst és szabadságát gúzsba kötő fátumot, mely arra szorította a hőst, hogy akként álljon előttünk, amiként áll, csakis a – Marquard kifejezésével élve – „fátum rehabilitációján”²⁵ keresztül értheti meg. Vagyis egyfelől a fátum ellenében, a hős a halálhoz-viszonyuló-léte helyes interpretálása révén érti meg azt,

hogy miként kell végigmennie az úton a feladatmegoldás érdekében, másfelől a fátum (egynémely külső, transzcendentális lény segítségével történő) sikeres kiiktatása jelenvaló-létéből, mindig egy másik, olykor a maga, máskor a Másiknak a létebe becsempészett fátum előidézéséhez vezet.²⁶ Számos kitűnő és meggyőző példát találunk erre a kigyóvőlegény-típusokban. 67

Az erkölcsi tisztaság és az együgyűséghez tartozó hallgatás/némaság szoros összetartozását vizsgálva, Benjamin a tragédiában látja a pogány ember megvilágosodását, mely az ő istennel szembeni morális felsőbbrendűségére döbbsenti rá, s ezért néma marad: „...az erkölcsi ember, egyelőre némán, még gyámoltalanul – ezért nevezik hősnek – föl akar egyenesedni annak a kinnal teli világnak a megrázkódtatásai közepette. A tragédia fensége az a paradoxon, hogy a géniusz erkölcsi némaságban, erkölcsi gyermekségben születik meg.”²⁷ Nem csak a pogány ember kénytelen szembeülni istenei morális gyöngeségeivel, időnkénti káros és kínos létbe-avatkozásaival, de (miként Odo Marquard a *teodíciái* fejtegetéseit, mint *fölméntés*-kísérleteket élénk tárja) a modern kor embere is, akit: „Isten halála arra kényszerít, hogy maga intézze dolgait -, ”²⁸ s ekként magamagát teszi „abszolút lény” helyére, holott saját cselekvéseinek következményei fölött sincs hatalma, ezért folyamatosan szembesülni kényszerül a gonosz megnyilvánulásaival, a rossz tapasztalatával, melyek megdöbbenésében, levertségében tehetetlenségre és szenvedésre ítélik: ezt pedig sorscsapásként éli meg. A sorscsapás és istenítélet nem egymás szinonímjaként értelmezhető, amire Marquard rávilágít: „Az igazi probléma valójában az, hogy a fátum Isten vetélytársa a mindenhatóságban”.²⁹ Egyfelől más-más hit- vagy hiedelemrendszer büntetés-motívumai, s még ha a mesehagyományban keveredik is a két fogalom használata, a hermeneutának a konkrét mesemondó³⁰ és adott meseszöveg ismeretében kell eldöntenie, melyiket veszi górcső alá. Másfelől az elbeszélte történet éppen az eltérő körülmény és kifejezésesemény miatt ölt magára a mondás során más-más többletjelentést. A mesében felbukkanó „öreg szakállas ember” vagy a más nyelvekre jelentésvesztés nélkül lefordíthatatlan „Tündérszép” Ilona a meseszituáció és a mesehős egzisztencia-karakterének függvényében lehet – Jung szerint is³¹ – jutalmazó vagy büntető lény: mindkét aspektust megtaláljuk lényében.

A tűzhely mellett lustálkodó, együgyűséget mutató/színlelő mesehősünk hallgatag, ahogy Benjamin Rosenzweigre hivatkozva jellemzi a kiskorú hőst: „A tragikus hős csupán egyetlen nyelvet ismer, mely tökéletesen illik hozzá: éppen a hallgatást. [...] Az önnönmaga semmiről sem tud magán kívül: nem más, mint magányosság. Ez a magányossága, ez az önmagában

való dacos megmerevedése miként fejthetné ki tevékenységét másképp, mint úgy, hogy hallgat?"³² Hallgatása maga is egy jól (de egyáltalán nem biztos, hogy egy-értelműen) értelmezhető beszéd; Merleau-Ponty írja a *Látható és láthatatlan*ban, hogy „a nyelv csakis a hallgatásból él”, s nekünk, akik

68 a mesét a nyelv fenomenológiai vizsgálatnak vetjük alá, „nem a nyelvi rendszer elméletét kell értenünk, hanem a kifejezésesemény tapasztalatának leírását és elemzését”³³ kell elvégezniünk, mondjuk a hallgatás fenoménjének értelmezésekor³⁴. Az „együgyű” hős fogyatékosága és hallgatása nem értelmezhető a hős magányosságában, elkülönültségében, csakis a bent-létben számára feltárulkozó anyához és másokhoz (az őt kirekesztő közösséghez) való viszonyának feltárásában, a bent-lét és látás-észlelés kifejezéseseményének: hallgatásnak és sírásnak fenomenológiai leírásában. Erre utal Lévinas: „A féltve őrzött csend is a szót mondja ki, és annak súlyosságában a Másik kibúvása érhető tetten. A másikat magába olvasztó megismerés is a beszédben helyezkedik el, amellyel a másikhoz fordulok.”³⁵ A rettenetes erővel rendelkező, csodásan született gyermek éppen hogy nem hallgat, hanem jajveszékelve sír, mintha jelezni akarná (valami módon képes volna jelezni), hogy a mások számára ésszel felfoghatatlan csodás születése folytán arra „kárhoztatott”, egy „isteni” küldetés/rendeltetés okán arra ítéltetett a történet kezdete előtti időben és térben, hogy fölébe emelkedjék a kizökkentség állapotának, a mesében élénk tárulkozó káosznak, rendellenesnek, és a kizökken-téltre adandó elkerülhetetlen és sürgető válaszok megfogalmazása közben másokat is bevonjon a létmegértésbe, s nem utolsó sorban az ő léte megértésébe. Ekként hallgatása vagy sírása a másikhoz fordulás abban a reménységben, hogy ön-kifejezése bevonja a másikat a felkínált társasságba és meghallgatásra, megértésre, részésülésre talál. A küldetés sikeres végrehajtásának záloga nem lehet más, minthogy rendkívüli gyors testi-szellemi növekedésének és a hozzá mérten visszafogottabban és körülményesebben alakuló tapasztalat-kifejezésének mindvégig ezt a távlati célt: a közösség rossz-élményének, kilátástalan sorsának megváltoztatására, megváltására irányuló küldetését realizálja, s ezt az önmagára vett sorsot, mint egyfajta neki kiírt „útitervet”, „üdvtervet” kell szolgálnia. Az otthoni bent-létén³⁶ (mely bizonyos értelemben a falusi közösségből, a Mások köréből kirekesztettségét jelzi) és az őt hol nyugtalanítóan eltávolító, hol a bensőségességben előtte feltárulkozó anyjához fűződő bonyolult viszonyán töprengve, az „együgyű” hős egyre közelebb jut ahhoz, hogy a primér percepcióit az elfogadott nyelvi rendben kifejtse és a marquardi „inkluzív-ész” működését (mely a Lévinas-i *reszponzív etika* alapján áll) megértse. „A gyermek többet ért annál, mint amit ki tud jelezni, megfelelően tud válaszolni, még ha nem is képes definiálni az általa használt szavak jelentését, és egyébként nincs ez másképp a felnőtteknél sem.”³⁷

Várakozásának, behúzódsának ez is a tétje: a beszéd általi megnyilvánulás és mások előtti nyitottságának kinyilvánítása. A kirekesztéssel szembeni befogadás; az elkülönüléssel, a kibúvással szembeni felelősségvállalás, az elkerülhetetlen válaszadás; a hallgatást, mint ki nem mondott szót felülíró mondás, tapasztalat-kifejezés együttállása, birtoklása: ez 69 mind együttesen teszi képessé a hőst, hogy el tudja választani egy mástól a praxis világát (a hozzá tartozó mesterségeket) és azt a szakrális, metafizikai tudást, mely több mint a közösség tapasztalatán nyugvó bölcséletet, a felelősségvállaláson és megbocsátani tudáson nyugvó szeretet próféciája.

A mesehős együgyűsége, mely a tűzhely melletti „lustálkodásában”, dologkerülésében még nyilvánvalóbbá válik, egészen más természetét mutatja, mint amit a közösség tagjai tulajdonítanak neki; vagyishogy nem más, mint a *contemplatio*ba belefeledkezés, melynek során „a belső, misztikus istenszemlélet területére” lép át, amiről, legalábbis ön-megértése idejéig, nem tud hírt adni: észleletei és álmai kettős valóságot, igazságot tükröznek számára, melyek a tapasztalatszerzés nyomán mutatják meg, nyelvi szinten is valódi arcukat.³⁸ Ez a belső „istenszemlélet”, mely a még szorosan a Nagy Anyához kötöttség és a tőle függőség értelmezése,³⁹ hamarabb viszi a csodásan született gyermeket az álmok, az ábrándok, a teóriák, a metafizikus tudás birodalmába (melyben tájékozódását éppen a Nagy Anyától, mint kisugárzó lénytől kapott gondoskodás segíti), mint a környezetében látható életszituációk, paraszti munkák és társas viszonyok megértésének terepére. Az anyai gondoskodás ugyanis nem merül ki az étel-italal való táplálásban, a létben fennmaradás biztosításában, sokkal fontosabb, mondhatni lényegibb eleme olyan emberi *erények* és a közösség évszázados életében, szokásaiban, hierarchikus rendjében kialakított helyes/követendő *arányok* megismertetése és birtoklásukra irányuló technikák felmutatása, melyek a hős létezésben eligazodását, tulajdonképpeni-létének megragadását teszik lehetővé. Hőszünk héraklészi és hermészi természetéhez tartozik, hogy a paraszti társadalomban, ahol a mesterségek és falusi munkálatok, a törvénykezési rendek és szokásjog kiszorítják, kizárják a belső szellemi építkezést/munkálkodást, saját *contemplatio*ja és emlékezete révén igyekszik kompenzálni a világ kettészakadását, az egyetemes létből kioldottságát. Kompenzációjának lényege: az én-előttiség állapottól történő kilépés és belenövés az „érzékiességgel társított értelem” világába, amiről azt mondja Marquard: „...*érzéke annak van, aki képes egyet s mást észrevenni* [...] aki – mert észlelni képes – képes élvezni és szenvedni is, [...] akiben van *esprit de finesse*, akiben megvan az érzék az erkölcsileg illendő iránt, az erkölcsök „finom árnyalatai” meg annak elfogadható lehetőségei

iránt...”⁴⁰ A mi Erős Jánosunkban (és a mesevariánsokban feltűnő alter egóban) megvan a mindaz a képesség és érzék, melyeket Marquard emleget a sikeres kompenzáció érdekében.

70 3.

Az együgyűség fenoménjének vizsgálatakor figyelmünket ki kell terjeszteni olyan cselekvések, élethelyzetek, körülmények elemzésére is, melyek a lehető legszorosabb összefüggésben állnak a hős észleletre való képességével és „erkölcsileg illendő iránti” elkötelezettségével. Többek között ilyen a *vakmerőség*, mely egy gyermeki „pajkoskodás”, figyelmetlenség nyomán bekövetkezett károkozás, halálosztás miatti vezeklés idején támad a hős lelkében. A széki népmese, *Vas Laci* kiváló példát nyújt erre:

Ment haza az iskolából egyszer ez a Vas Laci; pajkoskodott az osztálytársaival, s nekilöködött egy öregasszonynak. Az öregasszony fején volt egy kosár tojás, leverte.

Az asszony azt mondta neki:

Jaj, te fiú, te fiú! Amikor hazaérsz, az első szavad változzon átokká! Vas Laci számba se vette, csak ment haza sűrű léptekkel. Mikor hazaérkezett, a három nénye labdázott künn az udvaron. S mind a három Lacihoz vágta a labdát.

Laci mérgesen rájuk szólott, hogy:

A főd nyeljen el benneteket!

Hát uram, teremtőm! Abban a pillanatban megnyílt a főd s elnyelte mind a három nénjit.

*Na, vót nagy bánat, szomorúság. Lacinak nem is volt maradása többet a háznál.*⁴¹

A meg gondolatlan ságot követő károkozás lelkifurdalást eredményez: ez a bú-bánatban ölt testet és „világgá menésre” készíti a hőst, akinek eredendő jó sága: másokon való segíteni akarása (jelesül hogy kimenti a tűzből a kígyót), meghozza számára a lehetőséget, hogy alászálljon az Alvilágba a meg gondolatlan beszéde miatt elátkozott nénjeiért, s visszaszerezze őket a Sárkány fogságából. A vakmerőség, akár csak a bú-bánatból eredő világgámenetel, mellőzi a józan ész t, a higgadt megfontolást, inkább a felindulás, mint sem a belátás velejárója. Descartes *A lélek szenvedélyei CLXXIII. cikkelyének Hogyan függ a Merészség a Reménykedéstől* című részében⁴² szoros összefüggést teremt a bátorság és az elérendő cél sikere között. Lévinasnál nem a cselekvő és a tárgy/cél viszonyában, hanem a cselekvő önmagához való viszonyában válik értelmezhetővé a bátorság, melynek készítésére a hős „szinte vakon nekiugrik” a másoknak, s „meglepetésszerűen, tört vetve

a másik fölébe keveredik”.⁴³ Ennek lehetünk tanúi az egyik Baranya-Dráva-szög menti *A tőgyfa vitéz*⁴⁴ című mesében azt látjuk, hogy a családért és lánytestvérekért vállalt felelősségen túl, az őszinteség (nyíltság) és a reménységéből fakadó kitartás az alapja a bátorságnak. A gazdag, de 71
iszákos apa hagyóná családját szétzülleni, ám a három lány és a fiú
igyekeznek megművelni a földet, de Szel alakjában a sárkány elrabolja
a lányokat, s a fiú a nyomukba eredve megismerkedik három vitézzel, akik
bátorság próba elé állítják: No, ti híros vitézöknek tartitok magatokat, már
pár éve ide jártok hozzám, alva is találtatok, ébren is találtatok, de még ilyen
bátrak nem voltatok, mint a Tőgyfa vitéz, aki odagyött hozzám és
álmomban megcsókolt háromszor. De hát tudjátok még, hogy mátu
fogva ennek a felesége vagyok.” Tőgyfa vitéz nem csak az ismeret-
len/idegen alvó lány meghódításakor bátor, de miután az egyik vitéz
rászedi és megszegi a hitvesének tett fogadalmat, s ezért elrabolja a
sárkány, ötször megy vissza érte, mert a boldogságáért kell megküzd-
nie.

A vakmerőség máskor a külvilág és rettenetes/ijesztő ellenfelek támasztotta félelem nem ismeretéből, felfüggesztéséből, pontosabban a hős lelkéből „kivettségéből” fakad. Cifra János meséje: *Rájner* arra világít rá, hogy az idegen világban, ahol sötét/gonosz erők vezetnek az embert, uralkodnak fölötte, csak egy ördögnél is erősebb befolyással rendelkező lény tudja irányítani a hős lépteit, mégpedig úgy, hogy kiveszi belőle a félelmet.

De a félelmet kivette belőle [az öregasszony, aki nézi (ez az élet olyan, hogy még a vénasszony is a férfiakat szereti. Nézi: „Jaj, be szép vagy! Ezt az egyet nem pusztítja el”)]. Frustrkot ad neki: Na Rájner! Te megindulsz ebbe a keresztútba, né! Mész, de nem magad erejiből. Ahová én mondom, a magad erejiből egy esztendeig is kéne még menj. ⁴⁵

A félelemmentesség ekként egy „nagy tudású” lény támogatásából, vagy a sokat tapasztalt ember bölcsességéből (a szókratészi alapállásból: halandó létezésén túl nincs mit elrabolni tőle, s ha az életét veszik is, semmi olyasmit nem veszít, amit nem veszítene el idővel) fakad, amely a mesehőstől egyfajta elszántságot és a küldetésnek hivatástudattá emelését feltételezi.

Jakab hőse megörvendezvén az első munkájáért kapott három aranyban (ami messze nincs arányban az általa elvégzett munka bérével), valahányszor szolgálatba áll, a kilenc embernek járó étek mellé mindössze három aranyat kér, amivel hazaszaladhat az anyjához, hogy megörvendeztesse és megmutassa: képes eltartani magát és szegény éhező anyját: „De felséges

királyam, de nekem három arany is kell még hozzá, me haza kell szaladjak vélle hamarabb anyámhaz. Mert nincsen szegény anyámnak, amiből éljen.” Az együgyűségét, és a közösség számonkérése miatt érzett korábbi szegényét egyszerűen felváltja az öröm (mely a lélek megszabadulása egy nehéz 72 tehertől: az egyre halmozódó adósságtól) és az örömszerzés (mely az anyában eladdig élt aggodalom és rémület eloszlátása), ezek együtt a gyermeki lélek „specializálatlanságának” megszűnőben levését és a közösség normáira nyitottságát jelzik. Az anyának adás, az anyai megajándékozás hősrünk részéről olyasfajta nemes gesztus, mely egyfelől viszonzás a tőle ajándékba kapott létért, a viszonzásban a korábbi bensőségesség meghoszszabbítását és a későbbi oltalomba vevést jelenti ki; másfelől szemérmes bejelentés, annak kinyilatkoztatása, hogy az anya gondoskodása nem volt hiábavaló, „megérett” az idő, hogy saját lábára állva, kezének munkájával szerezzék meg a kenyerét: „– Na, édesanyám, hoztam én most nem három aranyat, sem hatat, hanem egy egész vékával. Még ételmet is hoztam és kenyeret is hoztam, ennivalót is, amit pakolt a király, de itthon nem ülek, mert mejek, hogy még szerezzek még egypár aranyat. Maga pedig lassan hozzá, és kezdjen, amit akar ezzel a véka arannyal, most már nyugodt vagyok, hogy egy darabig van magának is, amit megegyék.” Az erdélyi szász mesében, a *Vasjankó*ban a hős kicsit faragatlan, egyszer s mindenkorra le akarja tudni az egykori adósságát, már amennyiben a nevelésért járó hálát és viszontgondoskodást kifizetendő adósságként értelmezzük. „– Hozok nektek egy kis ajándékot – szolt az anyjához és apjához. – Nem akarom, hogy bárki azt mondhasssa: ingyen etettetek!”⁴⁶ Ez esetben az adósság kiegyenlítése a családi köteleknek, a bensőséges társasságnak a felszámolását, vagy legalábbis meglazítását is jelenti; az adósságfizetés olybá tűnik előttünk, mint a megajándékozást devalváló törlesztés. Kitétszik, hogy a külső elvárásoknak való engedelmesség nem feltétlenül jár együtt az őszinte belső szándékkal, az ajándékozás nyílt és önzetlen gesztusával.

Az együgyűségtől, mint én-előttiségtől a kifejlett emberig, a próbák/feladatok elvégzésétől a hivatástudat kialakulásáig, továbbá a küldetés felelősséggel vállalásáig hosszú út vezet (mind a hős személyiségfejlődésében, mind a mesei narratívában), melyet akkor tudunk igazán nyomon követni, ha a többi fenomént és megvizsgáljuk.

¹ René Descartes, *A lélek szenvedélyei*, ford. Dékány András, Ictus, Bp., 1994, 81.

² „...a mai antropológia az embert alapvetően fogyasztásainak szökevényeként határozza meg, aki csak kompenzáció révén képes egzisztálni.” (Odo Marquard, *Fölmentések*, in Odo Marquard, *Az egyetemes történelem és más mesék*, ford. Mesterházi Miklós, Atlantisz, Bp., 2001, 294.)

³ A kettő mégsem ugyanaz, az első esetben a *mi* megközelítésünkéből, észlelésünkéből, látószögünkéből tűnik együgyűnek a szemrevételezett lény, meglehet, korábbi rossz vagy helytelen egzisztenciatermeléséből fakadó személyes tapasztalataink befolyásolják ítéletünket; a másodikban áldozatai

vagyunk egy előttünk zajló eseménynek: az „egygyűy viselkedésnek”, mondjuk a „behúzódásnak” vagy a descartes-i értelmű végtelen csodálkozásnak, mely szándékosan vagy akaratlanul is a meg-tévesztésünkre irányul, magyarán nem engedi, hogy azonosuljunk vele, magunkba fogadjuk valódi létét.

⁴ A szlovák *Popolvár* mesében a legkisebbet ekként jellemzi a mesemondó, illetve a hős apja: „[...] a legkisebbik ostoba. Iskolába se járt, csak a hamuban játszott naphosszat. [...] – Ugyan hová mennél, te töklélütött? Mit tudsz te, amikor naphosszat csak a hamuban játszol?” (*A harmatban fogant hajadon: Szlovák fantasztikus mesék*, vál. Mária Kosová-Kolečanyi, ford. Körtvélyessy Klára, Európa, Bp., 1988, 20–21.) Kovács Károly *Nagyerejű Jancsi* meséje is bizonyos szempontból kivételt képez a többi változathoz képest: „Egyszer volt, hol nem volt, a hetedhét országon is túl volt, volt egy szegény ember. Volt neki egy fia. De olyan egygyűy volt, semmiféle munkára nem volt alkalmas. Egyszer aztán azt mondja neki az édesapja: - Édes fiam elég erős vagy, elmehetnél dolgozni. Látod, én már öreg ember vagyok, s nem tudok dolgozni, s ezért nyomorban vagyunk.” (Dobos Ilona, *Gyémántkigyó*, Szépirodalmi, Bp., 1981, 370.)

⁵ René Descartes, *A lélek szenvedélye*, i. m., 81.

⁶ Emmanuel Lévinas, *Teljesség és végtelen*, ford. Tarnay László, Jelenkor, Pécs, 1999, 127.

⁷ Gaston Bachelard, *Le complexe de Prométhée*, in Gaston Bachelard, *La psychoanalyse du feu*, Éd. Gallimard, Paris, 1949, 24–25.

⁸ Arnold Gehlen, *Az ember*, ford. Kis János, Gondolat, Bp., 1976, 85.

⁹ „A filozófia egyszerűen nem hagyhatja figyelmen kívül [...] az ontogenezis bizonyos tényeit, azt, hogy a gyermek, még mielőtt képes lenne gondolkodni, már észlel, hogy kezdetben álmait a dolgokra, gondolatait másokba vetíti, hogy az életet a többiekkel való olyan közös egységként képzelel el, ahol az egyes perspektívák még nem különülnek el egymástól.” (Maurice Merleau-Ponty, *Reflexió és kérdezés*, in Maurice Merleau-Ponty, *A látható és a láthatatlan*, ford. Farkas Henrik, Szabó Zsigmond, L'Harmattan, Bp., 2007, 24.)

¹⁰ Walter Benjamin, *Angelus novus*, ford. Bence György et al., Magyar Helikon, Bp., 1980, 62.

¹¹ „Annak szegény asszonynak volt egy leánya. Az már húszéves volt, de még soha, semmit se csinált. Ha felült az ágyra, neki még az is munka volt. Már a szegény anyja mind a falut járta, hordta neki az ételt. Egy nap megátkozta a leányát: - Nem bánom, még ha egy kutya jön, ahhoz is férjhez adlak.” (*A rest leány*, Puji János meséje, in *Zöldmezőszárnya, maroszentkirályi cigány népmesék*, Nagy Olga gyűjtése, Európa, Bp., 1978, 185.)

¹² „...a tudatnak a tudattalanhoz való dialektikus viszonya az Anyaság-Nőiség és a fiúgyermek közötti küzdelem szimbolikus, mitológiai formáját ölti, a fiú növekvő ereje pedig megfelel az ember fejlődésében a tudat egyre nagyobb erejének.” (Erich Neumann, *A Nagy Anya*, ford. Turóczy Attila, Ursus Libri, Bp., 2005, 164.)

¹³ „A velünk szemben támadó feleletigény válaszdásra *indít, készít, sőt kényszerít*; nem *kötelez* azonban arra, hogy válaszoljunk. Az a kötöttség, amely belőle számunkra fakad, nem ilti *kötelesség* jelentését. Értelme sokkal inkább az *elkerülhetetlenség*.” (Tengelyi László, *Élettörténet és sorsesemény*, Atlantisz, Bp., 1998, 264.)

¹⁴ I. m., 265.

¹⁵ Arnold Gehlen, *Az ember*, i. m., 83.

¹⁶ I. m., 86.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Emmanuel Lévinas, *Teljesség és végtelen*, i. m., 123.

¹⁹ „Valamely bonyolult mozgássorozatot – s kezdetben minden mozgás veszélyességgel jár – először teljes terjedelmében figyelemmel kell kísérni, mert bármely pontján megzavarodhat, vagy gátlás alá kerülhet.” (Arnold Gehlen, *Az ember*, i. m. 268.)

²⁰ Jakab meséje, *A síró gyermek*, utal erre a testi adottságra: „Telt-múlt az idő, annyira felcseperedett a gyermek, olyan erős lett, hogy már ahol ment, rendszeren a házba is sülydedett be térgyig a földbe.” *A Babszem Jankó I*-ben pedig ezt olvassuk: „Leült Jankó az út közepire, hát olyan kús testje vót már Jankónak, hogy se szekér, se ótó, semmi az útan el nem tudatt menni, mert Jankó az egész útnak a szélességét elvette.”

²¹ Másutt már érintettem a kemence/anyaméh/has párhuzamot; itt érdemes megemlíteni, hogy Róheim az ausztráliai beavatások kapcsán leírja: „*az ég felé dobás*” után a gyermek az idő nagyobb részét az anyai hason fekvé tölti, miközben szemléli a férfiak által végzett rituális tevékenységeket. In.: Géza Róheim, *Psychanalyse et anthropologie*, Éd. Gallimard, Paris, 1967, 113.

²² Walter Benjamin, *Angelus Novus*, i.m. 62.

74

²³ Emmanuel Lévinas, *Diakronia és megjelenítés*, in Emmanuel Lévinas, *Nyelv és közelség*, ford. Tarnay László, Jelenkor, Pécs, 1997. 199-200.

²⁴ Odo Marquard, *Fölmentések*, i. m., 63.

²⁵ I. m., 70.

²⁶ Tanulságos ebből a szempontból minden olyan halmozott mese, melyet az etnográfusok szeretnek a „*típuskombináció*” megjelöléssel illetni, holott valójában arról van szó, hogy a konkrét mese továbbbszövődik egy ilyen értelemben vett fánum-toldással. De a „*kigyóvőlegény*”- típusú mesékben az átok-átruházás maga is kiváló példa erre.

²⁷ Walter Benjamin, *Angelus Novus*, i. m., 298.

²⁸ Odo Marquard, *Fölmentések*, i. m., 59-60.

²⁹ I. m., 57.

³⁰ A mélyen katolikus hívó cigány Cifra Jánosnál mindig istenítéletről van szó, ellentétben vele Jakab István egy archaikusabb mitikus világszemlélet okán a sorscsapást helyezi előtérbe.

³¹ Carl-Gustav Jung, *A szellem jelensége a mesében*, in Carl-Gustav Jung, *Az archetipusok és a kollektív tudattalan*, Scolar, Bp., 2011, 220-221.

³² Walter Benjamin, *Angelus Novus*, i. m., 295.

³³ Tengelyi László, *Tapasztalat és kifejezés*, Atlantisz, Bp., 2007, 32.

³⁴ Vö.: Bálint Péter, *A hallgatás és felelősségvállalás a népmesében*, in Bálint Péter (szerk.), *Identitás és népmese/Identity and the Folktales*, DEGYFK IKKA Tanszék, Hajdúböszörmény, 2011, 9-41.

³⁵ Emmanuel Lévinas, *Teljesség és végtelen*, i. m., 162.

³⁶ A nőiség edény jellege, melynek egyként megfelel a barlang, a ház „bentlét érzését nyújtja, valamint védelemet, melegséget ad – minden esetben létrehozta a kapcsolatot az anyaméhben tartózkodás emlékével.” (Erich Neumann, *A Nagy Anya*, i. m., 154.)

³⁷ Maurice Merleau-Ponty, *Reflexió és kérdezés*, i. m. 25.

³⁸ Joachim Ritter, *A nevetésről*, in Joachim Ritter, *Szubjektivitás*, ford. Papp Zoltán, Atlantisz, Bp., 2007, 87.

³⁹ Lévinas a „bent-léte”, a „behúzódást”, mint a Másik elsődleges feltárlkozásának lehetőségét is feltételezi. (Emmanuel Lévinas, *Teljesség és végtelen*, i. m., 123.)

⁴⁰ Odo Marquard, *Fölmentések*, i. m., 299.

⁴¹ *Széki népmese*, gyűjtötte Nagy Olga, Kriterion, Bukarest, 1976. 249.

⁴² „...bár a Merészség tárgya a nehézség, amelytől a Félelem, vagy akár a Kétségbeesés rendszerint menekül, úgyhogy a legveszélyesebb és a legreménytelenebb ügyekben használjuk a legtöbb Merészséget és Bátorságot: de azért ahhoz hogy erőteljesen szembeszálljunk a nehézségekkel, amelyekkel találkozunk, mégis szükség van arra, hogy reméljünk, vagy hogy bizonyosak legyünk abban, hogy a kitűzött célunk sikerülni fog.” (René Descartes, *A lélek szenvedélyei*, i. m., 147-148.)

⁴³ Emmanuel Lévinas, *Szabadság és parancsolás*, in Emmanuel Lévinas, *Nyelv és közelség*, ford. Tarnay László, Jelenkor, Pécs, 1997, 21.

⁴⁴ Penavin Olga, *Jugoszláviai magyar népmesék*, Akadémiai, Bp., 1971, 57-72.

⁴⁵ Nagy Olga, *Cifra János meséi*, Akadémiai, Bp., 1991, 155.

⁴⁶ *A csodálatos fa: Erdélyi szász népmesék*, gyűjtötte Josef Haltrich, ford. Üveges Ferenc, Európa, Bp., 1979. 42.